गोकर्णेश्वर मन्दिर र आसपासका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा
स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको
प्रयोजनका निमित्त प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तोता :

भीष्म बाँस्कोटा

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

२०६३

सिफारिस-पत्र

शोधनिर्देशकको सिफारिस-पत्र

श्री भीष्म बाँस्कोटाले मेरो निर्देशनमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिका निमित्त **'गोकर्णेश्वर मन्दिर र आसपासका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अध्ययन'** शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार गरेका हुन् । म निजको कार्यबाट सन्तुष्ट छु । अतः प्रस्तुत शोधपत्र परीक्षण मूल्याङ्कनका निमित्त सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६३/१२/२०

शोधनिर्देशक

प्रा.डा.जगदीशचन्द्र रेग्मी

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व

केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.कीर्तिपुर

टेलिफोन नं. [illegible]

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व
केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर
काठमाण्डौ, नेपाल ।

विभागीय प्रमुखको कार्यालय

शोधप्रबन्धको स्वीकृति

प.सं.
च.नं.

श्री भीष्म बाँस्कोटाद्वारा पेश गरिएको **"गोकर्णेश्वर मन्दिर र आसपासका सांस्कृतिक सम्पदाहरुको अध्ययन"** शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्त्व विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिका निमित्त स्वीकृत गरियो ।

प्रा.डा.पेशल दाहाल	श्री डिल्लीराज शर्मा	प्रा.डा.जगदीशचन्द्र रेग्मी
(विभागीय प्रमुख)	(बाह्य परीक्षक)	(शोधनिर्देशक)

मिति:२०६३।१।२९

कृतज्ञताज्ञापन

यो प्रस्तुत "गोकर्णेश्वर मन्दिर र आसपासका सांस्कृतिक पक्षहरूको अध्ययन" शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक सङ्काय अन्तर्गत 'नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग संस्कृति विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको निमित्त तयार पारिएको हो । लामो समयसम्मको अनवरत अध्ययन, साधना, दौडधूप तथा संकलनको उपज यो शोधपत्र तयार गर्दा मैले विभिन्न महानुभावहरूबाट भिन्न-भिन्न रूपमा सहयोग, सल्लाह, सुझावका अतिरिक्त प्रेरणा समेत प्राप्त गरेको छु । तसर्थ यस कार्यमा मलाई यसरी विभिन्न पक्षबाट सहयोग सल्लाह दिने उहाँहरू सम्पूर्णप्रति म हृदयदेखि नै हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

सर्वप्रथम प्रस्तुत यो शोधपत्र विषयको छनौट प्रक्रियादेखि लिएर सम्पूर्ण शोधपत्रको समाप्त गर्दा सम्म अमूल्य सहयोग गरिदिनु हुने मेरा आदरणीय प्रा.डा. जगदीशचन्द्र रेग्मीज्यूप्रति म धेरै कृतज्ञ छु । आफ्नो निरन्तर कार्यव्यस्तता तथा अमूल्य समयको पर्वाह नगरी शोधपत्रले चाँडै पूर्णता प्राप्त गरोस् भनी मलाई आवश्यक सल्लाह, सहयोग, सुझाव तथा सत् मार्ग निर्देश गरी शोधनिर्देशकको महत्वपूर्ण भूमिका समेत वहन गरिदिनु भएकोमा म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

शोधपत्र तयारीका सिलसिलामा मलाई आवश्यक सहयोग, सुझाव तथा प्रेरणा दिनु हुने यस विभागका आदरणीय गुरुद्वय प्रा.डा. प्रेमकुमार खत्री र प्रा.डा. मुकुन्दराज अर्यालज्यूहरुप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । उहाँहरुको सहानुभूति र प्रेरणाले शोधपत्र लेख्ने निकै ठूलो सहयोग मिल्यो ।

त्यस्तै प्रस्तुत शोधपत्र तयारीकै क्रममा समय समयमा प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष सल्लाह एवम् प्रेरणा दिने यसै विभागका गुरु डा. दिनेशचन्द्र रेग्मी तथा विदुषी गुरुआमा डा. वीणा पौड्याल एवम् गुरु प्रेमध्वज लामाप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । साथै यो शोधपत्रलाई विभागको तर्फबाट स्वीकृति प्रदानका साथै बेला मौकामा सल्लाह सुझाव दिनुहुने विभागीय प्रमुख प्रा.डा.पेशल दाहालप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

सामग्रीहरूको संकलनको क्रममा सहयोग गर्ने गुठी लगत तथा अभिलेख शाखा भद्रकालीका प्रमुख अच्युत पोखरेल र शम्भु सुवेदी लगायतका अन्य शुभेच्छुकहरू, गुठी संस्थान खर्च शाखा कार्यालय र तहशील कार्यालय थापाथली, पुरातत्व विभागका कर्मचारी रामबहादुर कुँवर र पूर्णबहादुर श्रेष्ठ, विशेष भौतिक तथा पूर्वाधार क्षेत्र विकास आयोजना बबरमहलका प्रमुख राजेन्द्रमान श्रेष्ठ, वाल्मिकी विद्यापिठका प्रा. दिनेशराज पन्तलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

विभिन्न पुस्तक उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नेपाल एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, युनेस्को कार्यालय आदि विभिन्न संस्थाहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

प्रस्तुत शोधपत्रका सिलसिलामा विना झर्कोफर्को प्रारम्भदेखि नै महत्वपूर्ण सहयोग गर्नुहुने पुजारी जगदीशचन्द्र भट्ट, उहाँकै भाइ सुरेशचन्द्र भट्टलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै अध्ययनका क्रममा

सहयोग गर्ने रामबाबा, पुजारी केदारनाथ उपाध्याय र मन्दिर सुरक्षार्थ खटिएका सम्पूर्ण पहरेद्वार मित्रहरू प्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु । मलाई आवश्यक सहयोग र सल्लाह प्रदान गर्नुहुने प्रा.डा. ऋषिराम पोखरेल, प्रा.बटुराम भण्डारी, पुरुषोत्तम शमशेर ज.ब.रा. प्रति हार्दिक आभारी छु । त्यस्तै गरी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहयोग गर्नुहुने भैरवबहादुर श्रेष्ठलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

त्यसमा पनि शोधपत्रको अध्ययन कार्यलाई पूर्णता दिनको लागि आवश्यक सल्लाह, सुझाव, सहयोग, मार्गनिर्देशन तथा प्राय सधैं घच्घचाई सहानुभूति र प्रेरणा दिनुहुने मेरा पुण्य पिताजी टीकाप्रकाश, दाजु रामप्रसाद तथा भाउजु शान्ता, भाइ भेषराज, बहिनी ऐश्वर्य, हिमकला तथा अन्य सम्पूर्ण परिवारका सदस्यहरू प्रति अत्यन्त कृतज्ञ एवम् ऋणी पनि छु । उहाँहरूले उपलब्ध गराउनु भएको अमूल्य समय तथा भरपुर आर्थिक सहयोगका खातिर नै म यो घडीसम्म आइपुगेको मैले महसुस गरेको छु । यसरी उहाँहरूले लगाएको गुन र उपलब्ध गराएको सहयोग अविस्मरणीय छ ।

यसका साथै शोधपत्रका क्रममा मलाई हर तवरले सहयोग पुऱ्याउने भाइ टिकाराम, सहपाठी मित्रहरू साथै विभिन्न तवरले सहयोग गर्नुहुने प्रिय मित्र काजीमान प्याकुरेललाई पनि धन्यवाद नदिइ रहन सकिन्न । यस शोधपत्र तयार पार्न कम्प्युटर टाइप गरी सहयोग गरिदिने मित्र रेम कार्कीलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यस्तै शुद्धाशुद्धी हेरी सहयोग पुऱ्याउने मित्र खगेन्द्र दाहाल पनि धन्यवादका पात्र छन् ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रमा केही कमी कमजोरी हुन गएको भए शोधकर्तालेे सकारात्मक सुझावको अपेक्षा गरेको छ ।

मिति : २०६३/१२/२०

भीष्म बाँस्कोटा

रानीटार-१, पाँचथर

विषयसूची

	सिफारिस-पत्र	
	स्वीकृति-पत्र	
	कृतज्ञताज्ञापन	**पृष्ठ सङ्ख्या**
	चित्र सूची	
	पहिलो अध्यायः अनुसन्धान परिचय	**१-९**
१.१	शोध परिचय	१
१.२	समस्या कथन	२
१.३	अध्ययनको उद्देश्य	३
१.४	अध्ययनको महत्व	३
१.५	अध्ययनको सीमा	४
१.६	अध्ययन विधि	४
१.७	पूर्व साहित्य समीक्षा	५
१.८	अध्याय विभाजन	७
१.९	समय विभाजन	८
१.१०	अनुमानित खर्च	८
	दोस्रो अध्यायः गोकर्ण क्षेत्रको ऐतिहासिक र भौगोलिक परिचय	**१०-५०**
२.१	गोकर्णको भौगोलिक पृष्ठभूमि	१०
२.२	गोकर्णको ऐतिहासिकता	१३
२.३	धार्मिक पृष्ठभूमि	२१
२.३.१	शैव धर्म	२१
२.३.२	बौद्ध धर्म	२५
२.४	तीर्थ	२९
२.४.१	हिन्दू तीर्थ	३०
२.४.४.१	सप्तर्षितीर्थ	३५
२.४.२	बौद्ध तीर्थ	३५
२.५	वाग्मतीको परिचय	४३
२.६	घाटको परिचय	४५
२.७	घाटको महत्व	४६
२.८	श्राद्धको परिचय	४७
	तेस्रो अध्यायः गोकर्ण क्षेत्रका सांस्कृतिक गतिविधिहरू	**५१-१०७**
३.१	गोकर्णेश्वरको उत्पत्ति	५१
३.२	गोकर्णेश्वरको ऐतिहासिकता	५६
३.३	गोकर्णेश्वर मन्दिरको नित्य पूजा	६०
३.४	गोकर्णेश्वर मन्दिरको नैमितिक पूजा	६४
३.४.१	भाद्र/कुशे औँसी	६४
३.४.२	शिवरात्री	७०
३.४.३	जात्राहरू	७२
३.४.३.१	कुशे औँसीको जात्रा	७२
३.४.३.२	शिवरात्रीको जात्रा	७३
३.४.४	साउनको सोमबार	७४
३.४.५	रूद्रीपाठ	७५

३.४.६	बोलबम तीर्थयात्रा	७६
३.५	गोकर्णेश्वर मन्दिरमा बाजा सम्बन्धी व्यवस्था	७८
३.६	गोकर्णेश्वरको कला र वास्तुकला	७९
३.७	पितृ दिवसको अर्थगत महत्व	८८
३.८	गोकर्ण तीर्थको महत्व	९२
३.९	अन्य पर्वहरू	९९
३.९.१	पुषे औँसी	९९
३.९.२	अक्षय तृतीया	१००
३.९.३	जनै पूर्णिमा	१०१
३.१०	अन्य सांस्कृतिक गतिविधिहरू	१०२
३.१०.१	संस्कारको परिचय	१०२
३.१०.२	उपनयन	१०३
३.१०.३	विवाह	१०४
३.१०.४	अन्त्येष्टि	१०५
	चौथो अध्यायः गोकर्णेश्वर र आसपास क्षेत्रका कला र वास्तुकला	**१०८-१७५**
४.१	कला	१०८
४.१.१	गोकर्णेश्वर मन्दिरको पूर्वतर्फका कलाकृतिहरू	१०९
४.१.२	गोकर्णेश्वर मन्दिरको पश्चिमतर्फका कलाकृतिहरू	११३
४.१.३	गोकर्णेश्वर मन्दिरको उत्तरतर्फका कलाकृतिहरू	११४
४.१.४	गोकर्णेश्वर मन्दिरको दक्षिणतर्फका कलाकृतिहरू	११८
४.२	वास्तुकला	१२१
४.२.१	गदाधर नारायण मन्दिर	१२२
४.२.१.१	मन्दिरको नित्यपूजा	१२५
४.२.१.२	पर्वहरू	१२६
४.२.२	पार्वती मन्दिर	१२८
४.२.३	शिवमेहेर बालभक्तेश्वर मन्दिर	१३०
४.२.४	जगदीश्वर महादेव मन्दिर	१३१
४.२.५	गुप्तेश्वर गणेश मन्दिर	१३३
४.२.६	कान्तिभैरव मन्दिर	१३४
४.२.७	भीमसेन/सरस्वती मन्दिर	१३६
४.२.८	तलेजु मन्दिर	१३८
४.२.९	हेमभक्तेश्वर मन्दिर	१४०
४.२.१०	कृष्ण मन्दिर	१४०
४.२.११	विष्णुप्रसादेश्वर मन्दिर	१४१
४.२.१२	काली मन्दिर	१४२
४.२.१३	वनदेवी मन्दिर	१४२
४.२.१४	भगवती स्थान	१४२
४.३	सार्वजनिक/लौकिक वास्तुकला	१४३
४.३.१	परिचय	१४३
४.३.२	गोकर्णेश्वर पाटी	१४४
४.३.३	मुक्तिमण्डप पाटी	१४५
४.३.४	गजाधरनारायण पाटी	१४७
४.३.५	बहादुर शाहको पाटी	१४८
४.३.६	गर्भुसिंह पाटी	१४९

४.३.७	हेमभक्तेश्वर पाटी	१४९
४.३.८	खरदार्नीको सतल	१४९
४.३.९	भीमसेन थापाको सेतो सतल/धर्मशाला	१५०
४.३.१०	सम्झना सदन	१५१
४.४	पिङ्गला योगिनी	१५२
४.५	उत्तरवाहिनी क्षेत्र	१५४
४.५.१	कान्तिभैरव मन्दिर	१५४
४.५.२	कान्तिभैरव जात्रा	१५५
४.५.३	पद्ममुक्तेश्वर मन्दिर	१६०
४.५.४	पञ्चमुखी हनुमान मूर्ति	१६२
४.५.५	सिद्धगुफा	१६५
४.५.६	मन्दिर परिसरका अन्य मूर्तिहरू	१६६
४.५.७	स्थानीय अन्य देवीदेवताहरू	१६७
४.५.७.१	कोलमतेश्वर मन्दिर	१६७
४.५.८	उत्तरवाहिनी तीर्थको महत्व	१६८
४.६	वर्तमान अवस्था	१६९
	पाँचौं अध्यायः उपसंहार	**१७६-१८०**
५.१	सुझाव र सल्लाह	१७८
	सन्दर्भग्रन्थ सूची	**१८१**
	चित्रफलक	**१८८**

चित्र सूची

पृष्ठ सङ्ख्या

चित्र १. गोकर्णेश्वर मन्दिर परिसर क्षेत्र	१८८
चित्र २. त्रिवेणी सङ्गम	१८८
चित्र ३. सप्तर्षितीर्थ	१८८
चित्र ४. घाट	१८८
चित्र ५. श्राद्ध तर्पण	१८८
चित्र ६. भाद्र औँसी मेला	१८९
चित्र ७. कुशे औँसी मेला	१८९
चित्र ८. साउनको सोमबार	१८९
चित्र ९. साउनको सोमबार	१८९
चित्र १०. बोलबम तीर्थयात्रा	१८९
चित्र ११. बाजागाजा	१९०
चित्र १२. गोकर्णेश्वर र सँगै रहेको गदाधर मन्दिर	१९०
चित्र १३. गोकर्णेश्वरको मुख्य पूर्वी प्रवेशद्वार	१९०
चित्र १४. कामदेव मूर्ति	१९०
चित्र १५. अर्धनारीश्वर	१९०
चित्र १६. गणेश मूर्ति	१९१
चित्र १७. ब्रह्मा मूर्ति	१९१
चित्र १८. विश्वकर्मा मूर्ति	१९१
चित्र १९. सरस्वती मूर्ति	१९१
चित्र २०. बुद्ध मूर्ति	१९१
चित्र २१. गदाधर मन्दिर	१९२
चित्र २२. टुँडाल कलाकृति	१९२
चित्र २३. विष्णुपद	१९२
चित्र २४. गदाधर मन्दिर भित्र रहेको विष्णु मूर्ति	१९२
चित्र २५. पार्वती मन्दिर	१९२
चित्र २६. शिवमेहेर बालभक्तेश्वर	१९३
चित्र २७. कान्तिभैरव मन्दिर	१९३
चित्र २८. भीमसेन/सरस्वती मन्दिर	१९३
चित्र २९. तलेजु मन्दिर	१९३
चित्र ३०. गोकर्णेश्वर पाटी	१९३
चित्र ३१. मुक्तिमण्डप पाटी	१९४
चित्र ३२. गोकर्णेश्वर गाविस पाटी	१९४
चित्र ३३. भीमसेनको सेतो सतल	१९४
चित्र ३४. पिङ्गला योगिनी	१९४
चित्र ३५. उत्तरवाहिनी क्षेत्र	१९४
चित्र ३६. कान्तिभैरव मन्दिर	१९५
चित्र ३७. डठुलाछ्री चोक	१९५
चित्र ३८. कान्तिभैरव जात्रा	१९५
चित्र ३९. पद्ममुक्तेश्वर मन्दिर	१९५
चित्र ४०. महन्त आत्मानन्द दास	१९५